

**มรดกทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาศักยภาพชุมชนสู่เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์
เทศบาลตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย**
**Cultural Heritage and Community Empowerment for Creative
Economy in Mae Chan Municipality,
Mae Chan District, Chiang Rai Province**

ศศิพัชร์ เมฆรา*, นครินทร์ น้ำใจดี, กัลยาณี สายสุข***
และณัฐธิยา วัฒนศิริศาสตร์******

มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย เลขที่ 80 หมู่ที่ 9 ตำบลบ้านดู่ อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงราย 57100

**Sasiphat Mekara, Nakarin Namjaidee, Kanlayanee Saisuk,
and Natthiya Watthanasirisat**

Chiangrai Rajabhat University, 80 moo 9 tambon Bandu, Muang,
Chiangrai 57100

Email: sasiphat.mek@cr.ru.ac.th, nakarinja@hotmail.com, saisukning@gmail.com,
natthiya_natt@hotmail.com

Received: December 29, 2020

Revised: March 15, 2021

Accepted: April 7, 2021

บทคัดย่อ

จากงานวิจัยเรื่อง มรดกทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาศักยภาพชุมชนสู่เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ในเทศบาลตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในย่านเมืองเก่า ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นในเทศบาลตำบลแม่จัน และศักยภาพชุมชนต่อการสร้างมรดกทางวัฒนธรรม ในเทศบาลตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย จากการศึกษาพบว่า เทศบาลตำบลแม่จันเป็นชุมชนที่มีการสั่งสมประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน รวมถึงการเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชาติพันธุ์ไทใหญ่และกลุ่มคนจีนที่มีบทบาททางการค้าและเศรษฐกิจ

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร., สำนักวิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

** อาจารย์, สำนักวิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

*** อาจารย์, คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

**** อาจารย์, สำนักวิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

ที่สำคัญในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ผลการศึกษาแบ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแม่จัน 4 ช่วงดังนี้ ช่วงที่ 1 ก่อนยุคพื้นเมืองเชียงแสน ช่วงที่ 2 การเป็นแขวงเชียงแสน ช่วงที่ 3 การย้ายแขวงเชียงแสน เปลี่ยนรูปแบบการปกครองเป็นอำเภอแม่จัน ช่วงที่ 4 การตัดถนนพหลโยธินกับชุมชนทางการค้าข้าว สู่มืองแม่จันในปัจจุบัน (2476-ปัจจุบัน) และมีแบบแผนการดำเนินวิถีชีวิตความเป็นอยู่และขนบธรรมเนียมประเพณีโดยทั่วไปเป็นแบบล้านนาตามรอบปี ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ (ปีใหม่เมือง) ประเพณีรดน้ำคำหัว ประเพณีสืบชะตา ประเพณีตานก๋วยสลาก ประเพณีลอยกระทง (เดือนยี่เป็ง) ประเพณีทำบุญปอย และการทำบุญเนื่องในโอกาสต่างๆ ตามความสำคัญทางศาสนา ด้านความเชื่อของคนในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จันเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้ความเคารพบูชาและสืบต่อกันมา รวมถึงก่อให้เกิดเป็นพิธีกรรมความเชื่อที่ได้ยึดถือปฏิบัติกันมาในปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงศักยภาพในการผสมรูปแบบวัฒนธรรมและวิถีชีวิตในพื้นที่ ที่จะสามารถนำมาสร้างเสริมเป็นอัตลักษณ์และมรดกทางวัฒนธรรมในด้านผลิตภัณฑ์ชุมชน การสร้างอัตลักษณ์ทางพื้นที่ของชุมชนต่อไป

คำสำคัญ: มรดกเชิงวัฒนธรรม, เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์, การพัฒนาชุมชนไปสู่ความยั่งยืน

Abstract

This research is on cultural heritage with community potential development to creative economy in Mae Chan sub-district municipality, Mae Chan district, Chiang Rai province. The research objective is to study the local history of the old town, local arts and culture in Mae Chan sub-district municipality and community potential for building cultural heritage in Mae Chan sub-district municipality, Mae Chan district, Chiang Rai province. The study was found that Mae Chan municipality is a community that has accumulated a long history including being a multicultural society with a variety of ethnic groups. In particular, Tai Yai ethnic group and Chinese people that play an important commercial and economic role in Mae Chan municipality area. The study results were divided Mae Chan local history into 4 periods as follows: Phase 1 Before the period of Chiang Saen revival, Phase 2 Chiang Saen district, Phase 3 Moving Chiang Saen to elevate the status of Mae Chan district, Phase 4 Cutting Paholyothin road with Rice trading community to Mae Chan today (1933 present) and there is a general pattern of lifestyle, livelihoods and traditions in Lanna style according to the year cycle such as Songkran tradition (Mueang New Year), Pour water on the hands of revered elders and ask for blessing tradition, Destiny tradition, Tan Guay Salak tradition, Loi Krathong tradition (Yi Peng month), Tam Bun Poi tradition (merit making) and merit making on various occasions by religious significance, the beliefs of the people in the Mae Chan municipality area are related to the sacred things that are worshiped and inherited including causing a ritual of beliefs that have been adhered until the present. Those are demonstrated the potential for accumulating cultural styles and lifestyle in the area that can be used to strengthen the identity and cultural heritage in the future.

Keywords: Cultural heritage, Creative economy, Community development sustainability

1. บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การพัฒนาศักยภาพของชุมชนมีความสำคัญในปัจจุบัน เนื่องจากจะเป็นการช่วยให้ชุมชนพัฒนาศักยภาพของตนเอง (community empowerment) โดยการเชื่อมโยงระหว่าง “คน ความรู้ ทรัพยากร” จนเกิดความสัมพันธ์ซึ่งเรียกว่า “กระบวนการทัศน์พัฒนาใหม่” ที่ประกอบไปด้วย “การเรียนรู้ การจัดการ และการพัฒนา” โดยให้ชุมชนมีการจัดการตนเอง มีการจัดองค์กรชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ เน้นที่การจัดกระบวนการเรียนรู้ กระบวนการจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพโดยอาศัยความรู้และกระบวนการพัฒนาทุนของชุมชนที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพ เป็นกระบวนการสร้างทุนความรู้ ทุนทางปัญญา ทุนทางสังคม ทั้งนี้ พื้นที่จังหวัดเชียงรายเป็นอีกหนึ่งพื้นที่ที่มีลักษณะของชุมชนที่มีศักยภาพ อีกทั้งมีมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนที่มีความหลากหลาย พร้อมสำหรับการส่งเสริมศักยภาพชุมชนให้เกิดเป็นรูปแบบการสร้างสรรค์เชิงเศรษฐกิจ¹ การสร้างมูลค่าสินค้า หรือบริการที่เกิดจากความคิดของมนุษย์ สำหรับสาขาการผลิตที่พัฒนาไปสู่เศรษฐกิจสร้างสรรค์ด้วยการเชื่อมโยง ด้วยการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในงานศิลปะ มรดก หรือคุณลักษณะพิเศษของสถานที่ และยังทำให้เกิดการเชื่อมสัมพันธ์กับผู้คนที่อยู่ในพื้นที่กับรากฐานทางวัฒนธรรม การส่งสมความรู้ทางสังคมและเทคโนโลยี/นวัตกรรมสมัยใหม่²

ด้วยเหตุที่ทุนทางวัฒนธรรมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคม และเป็นจุดแข็งที่สามารถเชื่อมโยงไปสู่ทุนทางเศรษฐกิจและทุนอันเป็นทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้เป็นพลังขับเคลื่อนการเสริมสร้างการกินดีอยู่ดีมีความสุขร่วมกันของคนในชาติ นอกจากนั้นทุนทางวัฒนธรรมยังเป็นเครื่องมือในการพัฒนาทุนมนุษย์ของประเทศให้มีความเข้มแข็งอีกทางหนึ่งด้วย การพัฒนาคุณค่าของทุนทางวัฒนธรรมด้วยการสร้างสรรค์ต่อยอดให้เกิดผลิตภัณฑ์และการบริการทางวัฒนธรรมอย่างมีคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม จึงมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในการที่ต้องมีการพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้สอดคล้องกับทุนทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นของตนเอง

จากประเด็นข้างต้น ทางผู้วิจัยจึงได้สนใจพื้นที่หมู่บ้านที่อยู่ในขอบเขตการปกครองเทศบาลตำบลแม่จันอำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย โดยเป็นศูนย์กลางการค้าขาย สถานที่ราชการ สถานศึกษา และสถานพยาบาลของอำเภอแม่จัน เป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมที่มีความยาวนานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ถึงทำให้เกิดประเด็นวิจัยที่สนใจศึกษาถึงมรดกทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาศักยภาพชุมชนสู่เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ในพื้นที่เทศบาล

¹ เสรี พงศ์พิศ, *เศรษฐกิจพอเพียง การพัฒนายั่งยืน*, (กรุงเทพฯ: พลังปัญญา, 2549), 12-15.

² จุลสารวิชาการการท่องเที่ยว. *เศรษฐกิจสร้างสรรค์*. TAT Review Magazine สืบค้นจาก

ตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย เพื่อจะได้นำเอาข้อมูลจากการวิจัยนำไปสู่การพัฒนาชุมชน โดยเทศบาลตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย อย่างยั่งยืนต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในย่านเมืองเก่า และข้อมูลศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นในเทศบาลตำบลแม่จัน
2. เพื่อวิเคราะห์ศักยภาพชุมชนต่อการสร้างมรดกทางวัฒนธรรมที่เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืนต่อไป

1.4 ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่ศึกษาบริบทชุมชนบริเวณพื้นที่ที่เทศบาลตำบลแม่จัน โดยการใช้แนวคิดมองถึงลักษณะการมีส่วนร่วมของชุมชนบริเวณเทศบาลตำบลแม่จันเพื่อใช้เป็นแนวทางการพัฒนาเสริมสร้างศักยภาพชุมชน ต่อรูปแบบการพัฒนาเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืนต่อไปในระยะเวลา 1 ปี

1.5 วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยใช้รูปแบบการศึกษาเชิงคุณภาพ ผ่านรูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) เพื่อพัฒนาชุมชนปลูกจิตสำนึกให้คนในชุมชนตระหนักในปัญหา หน้าที่ และร่วมกันแก้ปัญหาของตนเอง ให้ชุมชนได้เรียนรู้แบบพหุภาคีรวมทั้งการส่งเสริมกิจกรรมกลุ่ม และการทำงานร่วมกันแก้ปัญหาและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ผู้วิจัยใช้รูปแบบการวิจัยแบบการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง ตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย โดยมีรายละเอียดในการดำเนินการวิจัย ดังนี้

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ประกอบด้วย พื้นที่ของหมู่บ้านต่างๆ ทั้งหมด 7 หมู่บ้าน ได้แก่หมู่ที่ 1 บ้านร่องผักหนาม หมู่ที่ 2 ชุมชนบ้านแม่จัน หมู่ที่ 3 ชุมชนแม่จันตลาด หมู่ที่ 4 ชุมชนเด่นป่าสัก หมู่ที่ 5 ชุมชนปงตอง หมู่ที่ 7 ชุมชนเหมืองฮ่อ หมู่ที่ 8 ชุมชนศาล
นิยามศัพท์ในการวิจัย

เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ หมายถึง การสร้างมูลค่าสินค้า กลุ่มกิจกรรมการผลิตที่ต้องพึ่งพาความคิดสร้างสรรค์เป็นสิ่งสำคัญ “เศรษฐกิจสร้างสรรค์” คือ แนวคิดการขับเคลื่อนเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้องค์ความรู้ (Knowledge) การศึกษา (Education) การสร้างสรรค์งาน (Creativity) และการใช้ทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property) ที่เชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรม การส่งสมความรู้ทางสังคม และเทคโนโลยี/นวัตกรรมสมัยใหม่ในพื้นที่ชุมชนเทศบาลตำบลแม่จัน

ศักยภาพชุมชน หมายถึง “การที่ชุมชนมีการรวมตัวกันเป็นปึกแผ่น มีศักยภาพในการพึ่งตนเองและการเรียนรู้ในระดับสูง มีองค์กรในชุมชน กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง และภาคีเครือข่ายการพัฒนาที่เข้มแข็งของชุมชน รวมทั้งมีความสามัคคีเอื้ออาทรอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

และคงไว้ซึ่งคุณค่าของประเพณีวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนหรือท้องถิ่นในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ผ่านกระบวนการการมีส่วนร่วม

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

1) การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการวิจัยภาคสนาม (Field Research) ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูล เพื่อนำมาใช้ในการวิจัยเชิงคุณภาพโดยเน้นกระบวนการการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) โดยมีขั้นตอนของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังนี้ การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน การสำรวจ ศึกษาชุมชน คัดเลือกชุมชน การเข้าสู่ชุมชน และการเตรียมคนและเครือข่ายความร่วมมือ โดยเป็นการเป็นการระดมความคิดเห็นในการประเมินการมีส่วนร่วมของชุมชนในเขตเทศบาลตำบลแม่จัน และรวมทั้งวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาชุมชนสู่รูปแบบเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ รวมทั้งรวบรวมข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมในชุมชน

2) การเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสังเกตการณ์ (Observation) โดยการตอบข้อคำถามขึ้นอยู่กับความสมัครใจ ต่อการให้ข้อมูลของกลุ่มเป้าหมาย นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังใช้วิธีการดังกล่าว ร่วมกับการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) ซึ่งทำให้ผู้วิจัยสามารถเห็นการเปลี่ยนแปลง จากกระบวนการพัฒนาศักยภาพของกลุ่มคนในพื้นที่ นอกจากนี้ ยังสัมภาษณ์ข้อมูลผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย จากผลกระทบในพื้นที่เป้าหมายที่สามารถให้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์การวิจัยได้ ด้วยการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง

การตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูล

การตรวจสอบความถูกต้องของการวิเคราะห์ข้อมูลนั้น ใช้รูปแบบการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangular) ด้วยการสัมภาษณ์ข้อมูลจากคนในพื้นที่ ซึ่งได้รับผลกระทบเชิงบวกและลบ รวมทั้งกลุ่มผู้มีความรู้ความเข้าใจในข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรม และเอกสารที่ได้มีผู้รู้ได้รวบรวมจัดทำเป็นเอกสารในด้านการบูรณาการในส่งเสริมพัฒนาศักยภาพของชุมชน

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา

ผู้วิจัยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการนำเสนอข้อมูลที่ได้ มาประมวลวิเคราะห์กับทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย โดยจะใช้การวิเคราะห์เชิงพรรณนา และวิเคราะห์เชิงอรรถาธิบาย ซึ่งการวิเคราะห์นี้ อยู่ภายใต้กรอบทฤษฎี (Theoretical Framework) แนวคิดการส่งเสริมศักยภาพชุมชน ซึ่งนำไปสู่การวิเคราะห์การพัฒนาในพื้นที่ และเชื่อมโยงต่อแนวคิดและทฤษฎี พร้อมทั้ง สรุปและประเมินผล นำเสนอแนะข้อคิดเห็น ต่อผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ต่อลักษณะการมีส่วนร่วมและรูปแบบการเพิ่มศักยภาพการบริหารจัดการชุมชนอย่างยั่งยืน

1.6 ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้ทราบถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในย่านเมืองเก่า
- ทำให้ทราบถึงศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นในเทศบาลตำบลแม่จัน

- ทำให้ทราบถึงศักยภาพชุมชนต่อการสร้างมรดกทางวัฒนธรรม ในเทศบาลตำบลแม่จัน
- เพื่อจะได้นำไปใช้ประโยชน์ในด้านการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนต่อไป

2. ผลการวิจัย

บริบททั่วไปของพื้นที่

เทศบาลตำบลแม่จันเป็นหนึ่งในเทศบาลตำบล 3 แห่งของอำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย เป็นศูนย์กลางการค้าขาย สถานที่ราชการ สถานศึกษา และสถานพยาบาลของอำเภอแม่จัน พื้นที่อยู่ถัดขึ้นไปทางเหนือจากอำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย ประมาณ 28 กิโลเมตร ลักษณะภูมิประเทศโดยรวมของท้องถิ่นเทศบาลตำบลแม่จัน ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มระหว่างเขา มีแม่น้ำจันที่เป็นแม่น้ำสายหลักของอำเภอไหลผ่าน มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก อีกทั้งยังเป็นแหล่งปลูกข้าวชั้นดีของประเทศไทย ทั้งน้ำและดินมีความอุดมสมบูรณ์ไม่แห้งแล้ง รวมไปถึงบรรยากาศของเทศบาลตำบลมีบรรยากาศที่ดีเหมาะแก่การมาท่องเที่ยวและยังคงมีความเป็นธรรมชาติสูง

จากการศึกษา ข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในย่านเมืองเก่า และข้อมูลศิลปวัฒนธรรม ท้องถิ่นในเทศบาลตำบลแม่จัน พบว่า พื้นที่ในบริเวณที่ราบแม่จัน-เชียงราย เป็นพื้นที่ที่มีพัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณมาช้านาน ต่อมาในยุคราชวงศ์มังราย³ ในสมัยพญาแสน ภูมิการสถาปนาเมืองเชียงแสนขึ้น เวียงขนาดเล็กที่ตั้งอยู่โดยรอบเมืองเชียงแสนเกิดการผนวกชุมชนดั้งเดิมที่มีการอยู่อาศัยมาก่อนเดิมแล้ว ซึ่งเป็นหนึ่งในการสร้างความเข้มแข็ง ต่อมาเมื่อพม่าปกครองล้านนา เมืองเชียงแสนกลายเป็นศูนย์กลางอำนาจหนึ่งในการปกครองของพม่าในหัวเมืองล้านนา ภายหลังจากในยุครธนบุรีต่อเนื่องถึงในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดกลุ่มผู้นำท้องถิ่นในเมืองลำปางนำไปสู่การขับไล่พม่าออกจากเมืองล้านนา ส่งผลให้ในช่วงนี้เกิดการขับไล่พม่าออกจากเมืองเชียงแสน มีการกวาดต้อนชาวเชียงแสน ส่งผลให้เมืองเชียงแสนร้างลง ภายหลังเกิดการฟื้นฟูเมืองเชียงแสนขึ้นใหม่ และมีย้ายศูนย์กลางเมืองเชียงแสน จากเมืองเดิมที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำล่ง เข้ามาตอนในของพื้นดิน โดยเลือกพื้นที่อำเภอแม่จัน เป็นศูนย์กลางในการฟื้นฟูเมืองเชียงแสน พื้นที่ตั้งของเมืองแม่จันในยุคปัจจุบันจึงค่อยๆมีความสำคัญทั้งในด้านราชการและเศรษฐกิจในระยะต่อมา อาจสรุปได้ว่าในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จันนั้นสามารถแบ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแม่จัน 4 ช่วงดังนี้ ช่วงที่ 1 ก่อนยุคพื้นเมืองเชียงแสน (ก่อน พ.ศ.2347-2385) ช่วงที่ 2 การฟื้นฟูเมืองเชียงแสน สู่อำนาจเป็นแขวงเชียงแสน (2386-2442) ช่วงที่ 3 การย้ายแขวงเชียงแสน สู่อำนาจการฐานะเป็นอำเภอแม่จัน (พ.ศ.2443-2475) และช่วงที่ 4 การตัดถนนถนนพหลโยธิน กับชุมทางการค้าข้าว สู่อำนาจแม่จันในปัจจุบัน (2476 - ปัจจุบัน)

³ เทศบาลตำบลแม่จัน จังหวัดเชียงราย, “ข้อมูลทั่วไป, สภาพทั่วไปและข้อมูลพื้นฐาน,” 12 พฤศจิกายน 2562, <http://www.maechan.go.th/main.php?id=9>, สืบค้นเมื่อ 14 มีนาคม 2563.

ภายหลังการปฏิรูป รูปแบบการบริหารจัดการ ในรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล เป็นยุคที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการการบริหารจัดการปกครอง ในระยะของการจัดการปฏิรูปเกิดการจลาจลจากกลุ่มกบฏเงี้ยว เมืองเชียงแสนหลวง(แม่จัน) ซึ่งเป็นที่ตั้งของที่ว่าการรัฐ ถูกกำหนดให้เป็นจุดยุทธศาสตร์หนึ่งในการเข้ามาโจมตี โดยมีวัดกาศาเป็นหนึ่งในจุดพักของกองกำลังของกลุ่มเงี้ยวในการปล้นและทำลายสถานที่ราชการในเมืองเชียงแสน ภายหลังเมื่อรัฐปราบปรามกลุ่มที่สร้างการจลาจลได้สำเร็จ มีการสร้างขยายทางรถไฟสายเหนือต่อจากเมืองปากน้ำโพ นครสวรรค์ มาয়งชุมทางนครลำปาง จึงส่งผลนครลำปางกลายเป็นชุมทางสำคัญในด้านการคมนาคม และการค้า มีการขยายและตัดถนนจากเมืองเชียงแสน ผ่านเชียงราย สู่นครลำปาง เพื่อต้อนรับการขนส่งทางรถไฟและช่วยในเรื่องการขนถ่ายสินค้าเกษตร จากเมืองเชียงแสน เชียงรายสู่สถานีขนส่งรถไฟนครลำปาง ในช่วงนี้มีการอพยพเข้ามาหาช่องทางด้านธุรกิจของกลุ่มชาวจีนโพ้นทะเลมาระลอกใหญ่และกระจายไปตั้งถิ่นฐาน ในเมืองพะเยา เชียงราย เชียงแสน ละกลายเป็นประชากรที่มีบทบาทในด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในช่วงต่อมา

ในปัจจุบันเทศบาลตำบลแม่จันมีแบบแผนการดำเนินวิถีชีวิตความเป็นอยู่และขนบธรรมเนียมประเพณีโดยทั่วไปเป็นแบบล้านนาตามรอบปี ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ (ปีใหม่เมือง) ประเพณีรดน้ำดำหัว ประเพณีสืบชะตา ประเพณีตานก๋วยสลาก ประเพณีลอยกระทง (เดือนยี่เป็ง) ประเพณีทำบุญปอย และการทำบุญเนื่องในโอกาสต่าง ๆ ตามความสำคัญทางศาสนา ส่วนความเชื่อของคนในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จันเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้ความเคารพบูชาและสืบต่อกันมา รวมถึงก่อเกิดเป็นพิธีกรรมความเชื่อที่ได้ยึดถือปฏิบัติกันมาในปัจจุบัน การเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนที่เป็นหลักสำคัญ คือ ศาลเจ้าพ่อกั้วทัฬยั้ง ตั้งอยู่ริมถนนพหลโยธิน ทางไปอำเภอแม่จัน อยู่ในเขตพื้นที่ของเทศบาลแม่จัน หมู่ 5 ประวัติความเป็นมาของศาลเจ้าพ่อกั้วทัฬยั้ง⁴ กล่าวไว้ว่า “กั้วทัฬยั้ง” เดิมมาจากคำว่า “กั้วทัฬยั้ง” ซึ่งแสดงถึงลักษณะภูมิประเทศที่มีลักษณะแคบเป็นขอคอด ภาษาล้านนาใช้คำว่า “กั้ว” ส่วนคำว่า ทัฬ ชาวล้านนาออกเสียงว่า ตั๊บ หรือภาคกลาง คือ คำว่า ตับ หมายถึง จำนวนมาก เรียงกันเป็นตับ และคำว่า “ยั้ง” หมายถึง ต้นยาง เมื่อสรุปรวมความหมายแล้ว คือ สถานที่ที่มีลักษณะแคบเป็นขอคอดมีต้นยางขึ้นอยู่จำนวนมากมาย โดยชื่อ “กั้วทัฬยั้ง” ได้ปรากฏอยู่ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ 3 แหล่ง ได้แก่ จดหมายเหตุเมืองเชียงรายของพระครูปัญญาลังการ อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีบุญเรือง ตำบลเวียง อำเภอเมืองเชียงราย บันทึกด้วยภาษาล้านนาบอกเล่าถึงเหตุการณ์การปะทะกันของตำรวจและคนร้ายชาวเงี้ยว , แผนที่ตั้งด้านเมืองเชียงแสนพุทธศักราช 2432 ระบุชื่อตำแหน่งในแผนที่ว่ากั้วทัฬยั้ง และราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 94 ตอนที่ 61 วันที่ 6 มิถุนายน 2521 กล่าวถึงพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 ระบุ

⁴ ชื่อบ้าน นามเมือง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย (2560: 44 – 50)

ชื่อสถานที่ว่า ดอยกิวทัບียง และยังคงกล่าวถึงพันธุ์ไม้ที่สำคัญในพื้นที่ คือ ไม้ยาง และแม้ว่าประวัติความเป็นมาหรือเรื่องเล่าจะมีหลากหลายที่มา แต่ศาลเจ้าพ่อกิวทับยังก็ยังเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และเคารพบูชาของชาวแม่จันรวมถึงพื้นที่อื่น ๆ ด้วย ในแต่ละวันจะมีผู้คนแวะเวียนมากราบไหว้และบนบาน เครื่องไหว้ส่วนใหญ่เป็น ไก่ต้ม ผลไม้ และดอกไม้ หรือบนบานด้วยการนำนางรำมาพ้อนหน้าศาล โดยงานประเพณีที่สำคัญที่จัดขึ้นทุกปี คือ การไหว้ศาลเจ้าพ่อกิวทับยัง ที่จัดขึ้นในช่วงวันสงกรานต์ ชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้านจะรวมตัวกันมาไหว้บูชาเจ้าพ่อนอกจากนี้ยังมีมหรสพมาจัดแสดงในงาน ทั้งการขับซอ วงสะล้อซอซึง และที่สำคัญคือ การแข่งขันชนไก่ โดยมีผู้เข้าร่วมจากในอำเภอแม่จันและพื้นที่อื่น ๆ นำไก่ชนมาแข่งขันกันเป็นจำนวนมาก

ในส่วนของรูปแบบความเป็นอยู่ การเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชาติพันธุ์ไทใหญ่และกลุ่มคนจีนที่มีบทบาททางการค้าและเศรษฐกิจที่สำคัญในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ในพื้นที่หมู่ที่ 3 ของเทศบาลตำบลแม่จัน มีถนนสายเศรษฐกิจที่สำคัญเรียกว่า “กองเจี้ยว” เป็นชุมชนไทใหญ่ขนาดใหญ่

“กองเจี้ยว” ชุมชนไทใหญ่ที่เป็นที่ตั้งของตลาดสำคัญอำเภอแม่จัน เรียกโดยทั่วไปว่า “กาดเช้า” มีสินค้าอุปโภคและบริโภคหลายชนิด ที่ถูกส่งมาจากตลาดใหญ่ในอำเภอเมืองเชียงราย อำเภอแม่สาย ตำบลที่มีพื้นที่ใกล้เคียงกับตำบลแม่จัน รวมถึงสินค้าที่ถูกส่งมาจากเชียงตุง รัฐฉาน สหภาพเมียร์มาร์ ที่มีประชากรไทใหญ่อาศัยอยู่จำนวนมาก

การอพยพย้ายถิ่นมาจากเชียงตุง ทำให้ประชากรกลุ่มนี้ยังคงมีความเป็นวัฒนธรรมแบบไทใหญ่ โดยเฉพาะเรื่องอาหารและข้าวของเครื่องใช้ในครัวเรือนและวัฒนธรรมประเพณี รวมถึงพิธีกรรมต่าง ๆ ในส่วนของอาหารที่ได้รับความนิยมทั้งของคนไทใหญ่และคนโดยทั่วไป ได้แก่ ถั่วเน่าแผ่นและน้ำพริกน้ำเจี้ยว วัตถุดิบที่เป็นส่วนผสมของสินค้าทั้งสองชนิดล้วนถูกส่งมาจากเชียงตุงแทบทั้งสิ้น

การประกอบอาชีพภายหลังจากการตั้งถิ่นฐาน คือ การค้าขายกับคนในชุมชนใกล้เคียงและการขายของหรือนำสินค้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวเขาที่จะนำของป่าและสินค้าเกษตรอื่น ๆ มาแลกเปลี่ยน สินค้าในชุมชนหรือสินค้าที่นำมาขายและแลกเปลี่ยน ได้แก่ อาหารเนื้อสัตว์ ผัก และสินค้าเกษตรอื่น ๆ ทำให้คนในชุมชนสืบทอดอาชีพค้าขายมาจนปัจจุบัน ที่ตั้งของชุมชนเด่นป่าสักได้เอื้ออำนวยกับการค้าขายเนื่องจากอยู่ไม่ไกลจากตลาดหลักทั้ง 2 แห่งของอำเภอแม่จัน ได้แก่ ตลาดแม่จัน (กาดเช้า) และตลาดธิดาภรณ์ (กาดเย็น) สินค้าที่นำไปขายในตลาดทั้ง 2 แห่ง ได้แก่ เนื้อหมู เนื้อไก่ อาหารสำเร็จรูป แคบหมู ใส่อั่ว ขนมหลากหลายชนิดและน้ำพริกต่าง ๆ นอกจากการค้าขายในตลาดดังกล่าวแล้วประชากรในชุมชนที่เป็นพ่อค้าแม่ค้ายังนำของไปขายตามที่ต่าง ๆ ได้แก่ ตลาดนัดแต่ละอำเภอ โดยจะหมุนเวียนจัดตลอดสัปดาห์ และถนนคนเดินที่จัดโดยเทศบาลตำบลแม่จัน หรือที่เรียกว่า “ถนนคนเดิน-ถนนคนดอย”

พื้นที่ตั้งของตลาดที่สำคัญของอำเภอแม่จัน อยู่ในพื้นที่หมู่ที่ 3 ชุมชนแม่จันตลาดซึ่งประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทใหญ่ที่อาศัยและอพยพมาในช่วงสงครามปฎิวัติ

วัฒนธรรมในสาธารณรัฐประชาชนจีน กลุ่มคนไทใหญ่ ตั้งชุมชนอยู่แถบถนนเส้นหลักถือว่าเป็นถนนสายเศรษฐกิจและการค้าที่สำคัญของอำเภอแม่จัน การอพยพทำให้คนไทใหญ่กลุ่มนี้ได้นำวัฒนธรรม ประเพณีและความเป็นอยู่มาด้วยและได้สืบทอดต่อกันมา วัตถุประสงค์ในการปรุงอาหารอย่างหนึ่งที่คนไทใหญ่นิยมนำไปประกอบอาหารได้แก่ ถั่วเน่า ที่ต้องมืออยู่ในห้องครัวทุกหลังคาเรือน และถั่วเน่านี้เองได้ถูกนำไปใช้อย่างแพร่หลายในพื้นที่ชุมชนใกล้เคียงด้วย

จะเห็นได้ว่าพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ยังเป็นพื้นที่ที่มีการดำรงไว้ซึ่งประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่เป็นส่วนที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์รวมทั้งช่วยกันถ่ายทอดรูปแบบและกิจกรรมต่างให้เป็นส่วนที่แสดงถึงศักยภาพของพื้นที่ให้มีความเป็นเอกลักษณ์ต่อไป

การวิเคราะห์ศักยภาพชุมชนต่อการสร้างมรดกทางวัฒนธรรมที่เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืนต่อไป จากลักษณะทางวัฒนธรรมที่มีศักยภาพที่จะสามารถพัฒนาไปสู่ความเป็นมรดกทางวัฒนธรรมนั้น มีการจัดทำเวทีระดมความคิด โดยใช้รูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) โดยมีขั้นตอนของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมดังนี้ การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนมีการเข้าพื้นที่เพื่อประสานงานกับชุมชนโดยเน้นไปที่กลุ่มผู้นำ กลุ่มสตรี ประชาชนชาวบ้านและ กลุ่มเยาวชน เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในการเข้าศึกษาพื้นที่ โดยชุมชนมีความต้องพัฒนาชุมชนให้มีความเป็นอัตลักษณ์และให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อสร้างการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้จากประชาชนชาวบ้านและการรับรู้ของกลุ่มเยาวชนในการอนุรักษ์และเผยแพร่ความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เมื่อมีการสอบถามในการศึกษาศักยภาพชุมชนสู่เศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ในเทศบาลตำบลแม่จัน อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย โดยในส่วนของกรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนใน 4 ขั้นตอน ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินการ การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน และการมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล พบว่า กลุ่มตัวอย่างที่ตอบแบบสอบถามศักยภาพชุมชน ด้านการมีส่วนร่วมของชุมชน ในภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=3.57$, S.D.= 0.92) เมื่อวิเคราะห์ในรายด้าน พบว่า ศักยภาพชุมชน ด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนมากที่สุด คือ การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินการ ($\bar{X}=3.62$, S.D.= 0.92) การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา ($\bar{X}=3.60$, S.D.= 0.91) การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล ($\bar{X}=3.53$, S.D.= 0.97) และศักยภาพชุมชน ด้านการมีส่วนร่วมของชุมชนที่น้อยที่สุด คือ การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน ($\bar{X}=3.52$, S.D.= 0.86) และในประเด็นของการมองถึงศักยภาพของชุมชน ชุมชนในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{X}=3.38$, S.D.= 1.01) เมื่อวิเคราะห์ในรายด้าน พบว่า ภาพรวมศักยภาพของชุมชนมากที่สุด ความเข้มแข็งของชุมชน ($\bar{X}=3.58$, S.D.= 0.94) รองลงมาคือ การมีส่วนร่วมของชุมชน ($\bar{X}=3.57$, S.D.= 0.92) ทูทางวัฒนธรรม / มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม ($\bar{X}=3.35$, S.D.= 1.08) และภาพรวมศักยภาพของชุมชนที่น้อยที่สุด คือ เศรษฐกิจสร้างสรรค์ 5 สาขา ($\bar{X}=3.04$, S.D.= 1.10)

จากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นว่า ศักยภาพของชุมชนเทศบาลตำบลแม่จันนั้นมีจุดเด่นในด้านการมีส่วนร่วม โดยชุมชนมีรูปแบบการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา การวางแผนดำเนินการ การลงทุนและปฏิบัติงาน และการมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้ชุมชนสามารถขับเคลื่อนในการสร้างสรรค์กิจกรรมต่างๆในพื้นที่ และมีความสอดคล้องกับการมองถึงศักยภาพของชุมชนมีจุดเด่นในด้านของความเข้มแข็งและการเข้ามามีส่วนร่วมที่จะทำให้สามารถมองถึงทุนทางวัฒนธรรมที่จะนำมาสู่รูปแบบเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ต่อไป

3. สรุป อภิปรายผล ข้อเสนอแนะ

ในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน เป็นพื้นที่ทำเลที่ตั้งที่เป็นเอกลักษณ์ในลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นพื้นที่ทางผ่านไปยังพื้นที่ต่างๆในจังหวัดเชียงราย มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ที่สะสมแหล่งองค์ความรู้ที่มีความสำคัญแก่กลุ่มชุมชนในพื้นที่มาแต่ช้านานและยังสามารถดำรงการเป็นชุมชนท้องถิ่นมาจนถึงปัจจุบัน เป็นพื้นที่ที่มีการผสมกลมกลืนระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความหลากหลาย แต่ก็ยังสามารถดำรงไว้ซึ่งอัตลักษณ์วัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ และเมื่อมีกิจกรรมหรือประเพณีต่างๆในพื้นที่ คนในพื้นที่ก็ได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆอย่างสม่ำเสมอ

จากการศึกษา พบว่า ลักษณะของการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดการส่งเสริมองค์ความรู้ด้านมรดกทางวัฒนธรรมในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน มีความสอดคล้อง กับแนวคิดการมีส่วนร่วมก่อให้เกิดผลดีต่อการขับเคลื่อนองค์กรหรือเครือข่าย เพราะมีผลในทางจิตวิทยาเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมย่อมเกิดความภาคภูมิใจที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของการบริหาร ความคิดเห็นถูกรับฟังและนำไปปฏิบัติเพื่อการพัฒนาเครือข่าย และที่สำคัญผู้ที่มีส่วนร่วมจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของเครือข่าย ความรู้สึกเป็นเจ้าของจะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเครือข่ายที่ดีที่สุด รวมทั้งเมื่อมองถึงศักยภาพชุมชนมีการบริหารจัดการโดยสอดคล้อง กับแนวคิดจากหลักการพัฒนาชุมชน คือ การมีส่วนร่วม การพึ่งตนเอง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และการรับผิดชอบต่อชุมชนของตนเอง และเมื่อมองถึงมรดกทางวัฒนธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดรูปแบบเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์นั้น มีความสอดคล้องกับ แนวคิด "เศรษฐกิจสร้างสรรค์" คือ แนวคิดการขับเคลื่อนเศรษฐกิจบนพื้นฐานของการใช้องค์ความรู้ (Knowledge) การสร้างสรรค์งาน (Creativity) และการใช้ทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property) ที่เชื่อมโยงกับรากฐานทางวัฒนธรรม การส่งสมความรู้ของสังคมและเทคโนโลยี/นวัตกรรมสมัยใหม่ เพื่อผลิตสินค้าและบริการที่สร้าง "มูลค่าทางเศรษฐกิจ" และ "คุณค่าทางสังคม"

ในพื้นที่เทศบาลตำบลแม่จัน ควรมีการพัฒนารูปแบบเศรษฐกิจสร้างสรรค์ในลักษณะของการนำเอาผลิตภัณฑ์ของชุมชน นำมาสู่รูปแบบการตลาดสมัยใหม่ เช่น การพัฒนาผลิตภัณฑ์พริกแกงน้ำเงี้ยว พัฒนาบรรจุภัณฑ์ การทำตลาดออนไลน์ ส่วนของประวัติศาสตร์

ท้องถิ่นควรมีการพัฒนาเป็นรูปแบบของการจัดทำพิธีภัณฑ์ท้องถิ่น เพื่อเป็นแหล่งในการรวบรวมข้อมูลต่อไป

บรรณานุกรม

- กรวรรณ สังขกร และคณะ. *การพัฒนาศักยภาพชุมชนวัฒนธรรมสร้างสรรค์เพื่อสนับสนุน เชียงใหม่เมืองสร้างสรรค์*. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักงานโครงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, 2557
- เกียรติขจร วัจนะสวัสดิ์. *การมีส่วนร่วมของประชาชนต่อการดำเนินนโยบายของรัฐบาลด้านการ บริหารจัดหางาน*. กรุงเทพฯ: กองแผนงานและสารสนเทศ กรมการจัดหางาน กระทรวง แรงงาน, 2550.
- เจมส์ แอล. เครย์ตัน. *คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน การตัดสินใจที่ดีกว่าโดยให้ชุมชนมีส่วนร่วม*. แปลโดย ศ.นพ.วันชัย วัฒนศัพท์, ดร.ถวิลวดี บุรีกุล, ผศ.ดร.เมธิตา พงษ์ ศักดิ์ศรี. ขอนแก่น: โรงพิมพ์ศิริภรณ์ ออฟเซ็ท, 2551.
- ชเนตตี มิลินทางกูร. *การสร้างเสริมศักยภาพชุมชนในการแก้ไขปัญหาการกีดเซาะชายฝั่งเพื่อ การพัฒนาอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2556.
- ธีรยุทธ อุดมพร. “การจัดการทรัพยากรน้ำท้องถิ่นอย่างยั่งยืนของกลุ่มน้ำสงครามโดยใช้การ จัดทำแผนปฏิบัติการ 21.” วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสิ่งแวดล้อม ศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2551.
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ และคณะ. *รายงานการศึกษา เรื่อง การมีส่วนร่วมของประชาชนใน กระบวนการนโยบายสาธารณะ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ.พี.กราฟฟิค ดีไซน์และการพิมพ์ จำกัด, 2554.

